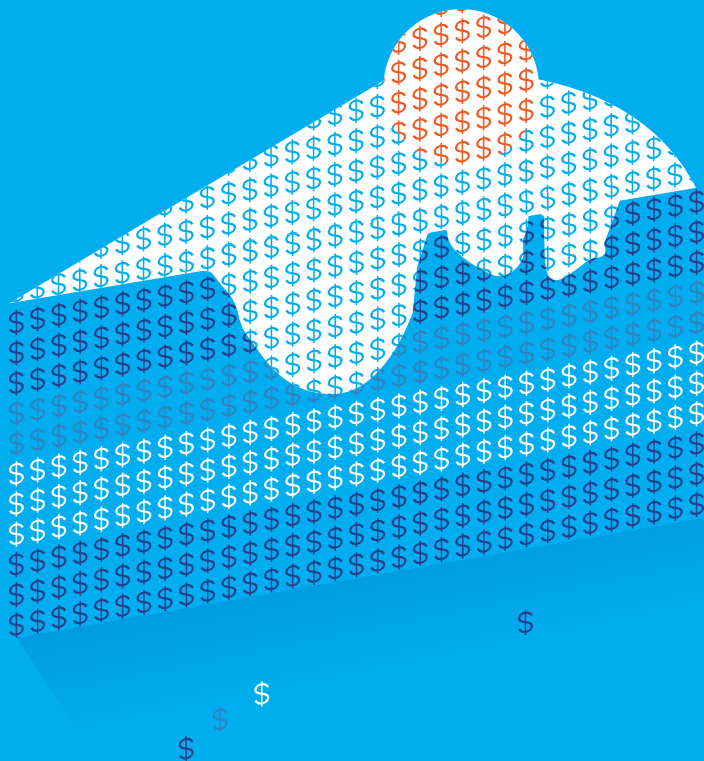

מולד

קיצור תולדות הניאו-ליברליזם בישראל

רון מנדלקרן

תדפיס מתוך הספר

קיצור תולדות הניאו-ליברליזם

דייויד הארווי

מאנגלית: גיא הרלינג
אחרית דבר: רונן מנדלקרן

אחרית דבר

קיצור תולדות הניאור-ליברליזם בישראל¹

רונו מנדלקרן

קיצור תולדות הניאור-ליברליזם הוא דוגמה מובהקת למעט המחזיק את המרובה. גם מי שלא יסכים עם כל אבחנותיו וטענותיו לא יוכל להמעיט מיכולתו של דיוויד הארווי לשרטט עבורנו מפה רב-ממדית, מקיפה וקוהרנטית של התופעה הכלכלית-פוליטית החשובה של זמננו. הקריאה בקיצור תולדות הניאור-ליברליזם מספקת תזכורת חשובה לעובדה דרמטית: הפנייה לעבר ליברליזציה כלכלית ואימוץ אידיאולוגיית השוק החופשי היא מגמה משותפת למדינות שבכל מאפיין חשוב אחר שונות מאוד זו מזו. ההכרה בכך שמדובר במגמה משותפת אינה עומדת בסתירה לעובדה שבפועל הניאור-ליברליזם מתגלם בתצורות מגוונות, בהתאם לנסיבות וההקשרים הקונקרטיים שבהם הוא צומח במקום מסוים ובזמן מסוים. מלבד התזכורת בדבר עוצמת נוכחותו של הניאור-ליברליזם בעולמנו, ספרו של הארווי מציע לנו גם הסבר חד-משמעי באשר למקורותיו: שיקום העוצמה המעמדית של האליטות הכלכליות. מכאן נובע כי הביטוי הגלוי והמפורש של הניאור-ליברליזם – האידיאולוגיה האוטופית של השוק החופשי – הוא בעיקרו מכשיר אפקטיבי למימוש הפרויקט הפוליטי של הניאור-ליברליזם, שאותו ניתן לסכם בשתי מילים: 'שלטון ההון'.

המפה הנעה שמתווה הספר אינה כוללת התייחסות מפורשת לתהליכים הכלכליים-פוליטיים שהתרחשו בעשורים האחרונים במדינת

ישראל, שבכוחה להדגים מורכבויות נוספות בתהליך התפשטות הניאורליברליזם בעולמנו. מבחינות מסוימות מדינת ישראל נראית כמו מקרה שמייצג את טענותיו של הספר בצורה חדה במיוחד. הפנייה לעבר ליברליזציה כלכלית במהלך העשורים האחרונים – ברמותם של תהליכי הפרטה, צמצום מדינת הרווחה ו'הגמשת' שוק העבודה, לצד הסרת מגבלות על שוק ההון ומסחר במוצרים ושירותים – היא עובדה ברורה. בכסיסם של תהליכים אלו עומדת אידיאולוגיית השוק החופשי, אך תוצאתם המובהקת היא התחזקות העוצמה הכלכלית והפוליטית של בעלי ההון לצד התגברות אי-השוויון וחוסר הביטחון הכלכלי-חברתי של מעמד הביניים והמעמדות הנמוכים. אולם בניגוד לטענותיו של דייוויד הארווי, דומה שבמקרה הישראלי הגורם המניע המרכזי של הניאורליברליזם הוא המדינה – או גופים מסוימים בתוכה – שאליה הצטרפו בשלב מתקדם יותר של המהלך פוליטיקאים ניאו-שמרנים כמו בנימין נתניהו: היו אלו משרד האוצר ובנק ישראל, לצד חלק מן הכלכלנים באקדמיה, שמילאו תפקיד מרכזי בהנעה הראשונית של תהליכי השינוי ובמיסודם לאורך זמן. המהלך, בייחוד בראשיתו, לא תמיד זכה בתמיכה של האליטות הכלכליות והעסקיות, שנאלצו לוותר על התמיכה הנדיבה שסיפקה להן המדינה קודם לכן.

אין טעם לחזור ולהאשים את 'הכלכלנים', 'נערי האוצר' שהיו לפנים 'נערי פטינקין', בכל צרותינו, או לקבוע, ברוח דבריו של הארווי, שמהלכיהם נועדו בסופו של דבר לשאת חן בעיני האליטה העסקית שתעסיק אותם בעתיד (אם כי ההשתלבות של חלקם בתפקידי ניהול בכירים בקבוצות העסקיות החזקות במשק לא מסייעת בהפרכת קביעה שכזו). הנקודה שראויה לבירור היא מקורות ההשפעה הפוליטית של המחזיקים בתפיסת השוק החופשי, יהיו מניעיהם אשר יהיו. כאן טמון השיעור החשוב שניתן ללמוד מן המקרה הישראלי, והוא עוסק במקורותיה

העמוקים של השפעת הניאו-ליברליזם: חולשותיה של ההתערבות הממשלתית בכלכלה.

בעידן שקדם לעליית הניאו-ליברליזם הונחתה התערבות הממשלה על ידי ליברליזם מוטמע, שביסודו נמצאה "ההסכמה שעל המדינה להתמקד בפתרונות תעסוקה כוללים, בצמיחה כלכלית וברוחות אורחיה, ולעשות שימוש חופשי בכוחה, וזאת לצדם של תהליכי השוק – או, במידת הצורך, תוך התערבות בהם או אפילו במקומם – לשם השגת היעדים הללו" (עמ' 24). בגרסה הישראלית של הליברליזם המוטמע עשתה המדינה שימוש חופשי במיוחד בכוחה להתערב בכוחות השוק ולהחליפם, בין השאר בשל ההקשר הידוע של בינוי אומה ומדינה. אולי בשל כך בולטת לעין העובדה שכוחו של הניאו-ליברליזם בישראל לא נבע רק מן האינטרסים והעוצמה הכלכלית והפוליטית של האליטות העסקיות שנהנו ממנו ושל גופי הממשל שקידמו אותו, אלא היה טמון גם, ואולי בעיקר, בפגיעותו של הליברליזם המוטמע: בכך שניתן לנצל את מוסדותיו לרעה ולהשתמש בהסדרי ההתערבות המדינתית בכלכלה באופן בלתי יעיל או בלתי צודק, תוך פגיעה בשוויון ובאינטרס הציבורי. הארווי מסכם היטב את שלל העובדות שמצביעות על כך שהיה זה פתרון כושל, אולם ביסוס מחודש ובר-קיימא של הסדרים של ליברליזם מוטמע מחייב הכרה בחולשותיהם ומאמץ לתקנן.

א. הבטחה נכזבת

בראשית הייתה הבטחה: ליברליזציה כלכלית וצמצום מעורבותה של המדינה במשק יביאו לשגשוג כלכלי מחודש. מימוש ההבטחה היה כרוך בליברליזציה של שוק ההון, שתבטיח זרימה של השקעות בפעילות

העסקית, ובלברליזציה של שוק המוצרים באמצעות הסרת הגנות על הייצור המקומי ופתיחת המשק לייבוא ותחרות, שיבטיחו הווליה של מוצרי הצריכה וחומרי הגלם. מימוש ההבטחה היה כרוך גם בהפחתת המיסוי כדי לצמצם את פגיעתו בפעילות העסקית; בריסון מנגנוני הרווחה במטרה לצמצם את פגיעתם בתמריצים להשתתפות בשוק העבודה ולרסן את ההוצאה הממשלתית; וכן בהפרטה של נכסים ושירותים ממשלתיים כדי להגביר את התחרות במשק, כך שגם המגזר הציבורי יינה מיתרונות הניהול העסקי. מן השגשוג המובטח והרחבת ההודמנויות היו אמורים ליהנות כולם.

ההבטחה המקורית לא התגשמה. בפועל, הליברליזציה התגשמה ברמותם של עלייה דרמטית באי־השוויון, העוני, וחוסר הביטחון הכלכלי־חברתי של מעמד הביניים והמעמדות הנמוכים בישראל. הנה כמה נתונים שמדגימים זאת: רמת אי־השוויון בשכר במונחי מדד ג'יני עלתה בעשורים האחרונים מרמה של 0.25 בשנות השבעים ל-0.35 בעשור האחרון.² ההכנסה הממוצעת של העשירון העליון גבוהה פי 12 מן ההכנסה הממוצעת של העשירון התחתון (לעומת פי 8 באמצע שנות השמונים).³ התערבות הממשלה באמצעות מיסוי ותשלומי רווחה לא מצליחה לצמצם את השפעת אי־השוויון הכלכלי על ההכנסה שעומדת לרשות משקי הבית, וכך עלתה רמת אי־השוויון בהכנסה הפנויה של משקי בית (ההכנסה שעומדת לרשותם בפועל, אחרי תשלום מס וקבלת קצבאות) מרמה של 0.32 בראשית שנות השמונים ל-0.38 בשנים האחרונות.⁴

המרוויחים הגדולים של העשורים האחרונים הם בעלי ההכנסות הגבוהות ובעלי ההון. חלקו של האחוזון העליון בעוגת ההכנסות משכר הוכפל מרמה של 6-7 אחוזים בשנות השבעים לרמה של 12-14 אחוזים בשנים האחרונות.⁵ מן ההכנסות מהון נהנה המאיון העליון כמעט לברו:

68 אחוזים מתוך הכנסות אלו בשנת 2007 הגיעו אליו.⁶ נתוני העוני מעידים כי זהו משחק סכום אפס: שיעור העוני בישראל עלה מרמה של 12 אחוזים באמצע שנות השמונים ל-20% בשנים האחרונות.⁷ רבים חושבים בטעות כי שיעורי העוני הגבוהים נובעים מהעדפותיהן וחלקן באוכלוסייה של קבוצות חברתיות מסוימות, ולא מן התנאים הכלכליים במשק הישראלי. ניסוח ידוע של הלך הרוח הזה הוא 'בניכוי הערבים והחרדים מצבנו מצוין', אולם פילוח נתוני העוני בישראל מלמד כי אין לטענות אלו רגליים.⁸

בשנים האחרונות התברר שקשיי המציאות הכלכלית-חברתית משפיעים לא רק על המעמדות הנמוכים אלא גם על מעמד הביניים, ובייחוד על הדור הצעיר של מעמד זה. זהו הרקע למחאה החברתית של קיץ 2011. הליברליזציה הכלכלית טמנה בחובה הבטחה גדולה במיוחד עבור חברי קבוצה זו, שרכישה השכלה וצבירת 'הון אנושי' היו אמורים להביא לשיפור ניכר במצבם הכלכלי-חברתי ובהזדמנויות שהשוק יכול להציע להם. בפועל נלחץ הדור הצעיר של המעמד הבינוני בין הפטיש של שוק עבודה תחרותי לסדן של יוקר המחיה. התפתחות זו באה לידי ביטוי מובהק בניתוח ההרעה במצבם הכלכלי של צעירים משכילים ילידי הארץ, אשר הכנסתם בעשור האחרון נשחקה ובמקביל הצטמצמה באופן ברור יכולתם ליהנות מהביטחון שמקנה רכישת דירה בישראל.⁹ זהו שיעור בסיסי בכלכלה שלרוע המזל למדו רבים על בשרם: הגידול בהיצע של הצעירים המשכילים הביא להורדת המחיר – כלומר השכר – שיכלו מרביתם לגבות תמורת עבודתם.¹⁰ ההון האנושי שצברו לא השיא את התשואה המובטחת. כך מצא עצמו הדור הצעיר של מעמד הביניים תלוי במימון ובשירותים שסיפקו לו הוריו, ולאחרונה גם יותר ויותר במימון שמציעה לו המערכת הפיננסית, כפי שמלמד הגידול בחובות משקי בית – הן למשכנתאות והן לצריכה – בשנים האחרונות.¹¹

ב. מליברליזם מוטמע לניאורליברליזם

מדוע הבטחת הליברליזציה הובילה לשגשוג הכלכלי המיוחל רק עבור שכבה חברתית דקה ולא עבור כלל הציבור בישראל? גלובליזציה כלכלית ושינויים טכנולוגיים מספקים תשובה חלקית ומוגבלת. היו אלו בראש ובראשונה צעדי מדיניות שלא זו דווקא נבעו מהשינוי במשק הגלובלי אבל חידרו והחריפו את ההשפעה של שינוי זה. צעדים אלו התבטאו בהעברה של נכסים לידי אותה שכבה חברתית דקה מצד אחד, ובהחלשת העבודה המאורגנת וההגנה על עובדים מצד אחר. במקביל לגידול בפערים הכלכליים שחוללו תהליכים אלו צמצמה המדינה את תפקידה בחלוקה מחדש של העושר: רמת הפרוגרסיביות של המיסוי בישראל הלכה ופחתה, ובמקביל חל כרסום במדינת הרווחה.

המקום הראוי להתחיל בו הוא תהליכי ההפרטה. בישראל, כמו במקומות אחרים בעולם, ההפרטה של נכסים במשק ריכוזי לא הובילה לתחרות ורק מעטים נהנים מפירותיה. למרות ההבטחה, ההפרטה של נכסי המדינה וההסתדרות לא שינתה באופן מהותי את תנאי התחרות במשק, והביאה בעיקרה להתגבשות של קבוצות עסקיות פרטיות (לעתים משפחתיות) במקומן של הקבוצות העסקיות הממשלתיות / הסתדרותיות, וזאת במקביל להיחלשות ההסתדרות וארגוני העובדים.¹² זהו אחד

המקומות המובהקים שבהם ישראל מדגימה את טענתו של דייוויד הארווי לפיה "הניאורליברליזציה לא הועילה במיוחד בהחייאתה של צבירת ההון העולמית, אך היא נחלה הצלחה מרשימה בשיקום כוחה של אליטה כלכלית, ובמקרים מסוימים (כמו רוסיה וסין) אף ביצירתו של כוח כזה" (עמ' 34). את פירות ההפרטה קטפו מעטים, אך את מחיריה שילמו רבים, בייחוד העובדים. תהליכי ההפרטה פגעו בהתאגדות העובדים ובצמצום הסכמי העבודה הקיבוציים, ומתוך כך נפגעה גם יכולתם של עובדים

רבים להגן על שכרם ועל זכויותיהם.¹³ הדברים נכונים הן באשר להפרטה 'מלאה' של נכסים והן באשר להפרטה 'חלקית' של שירותים, על פי רוב באמצעות מיקור חוץ לקבלני כוח אדם ושירותים. זהו היבט אחד של כרסום ההגנה שסיפק הליברליזם המוטמע לעובדים – כלומר לאזרחים – מפני מצב התלות הבסיסי שבו היו נתונים מרביתם במסגרת שוק העבודה. ההיבט השני נגע לצמצום ולניסיונות לצמצום ההגנות שסיפקה מדינת הרווחה, ובייחוד של אותן קצבאות ותמיכות שעלולות לפגוע בתמריץ להשתתפות בשוק העבודה. כך התאפיינה בעשורים האחרונים המדיניות כלפי מובטלים בהקשחת תנאי הזכאות לקבלת קצבאות אבטלה והבטחת הכנסה.¹⁴ הביטוי המובהק ביותר של ההתקפה הניאו-ליברלית נגד עובדים עניים הייתה תכנית ויסקונסין, שהייתה מימוש קיצוני – באמצעות מיקור חוץ כמובן – של תפיסה זו.¹⁵

בעוד כושר ההשתכרות והביטחון התעסוקתי של העובדים הורעו, מצבם כצרכנים היה אמור להשתפר. הליברליזציה של שוקי ההון והמוצרים הייתה אמורה לתרום להורדת יוקר המחיה ולהעלאת רמת החיים הכלכלית של כלל האזרחים. בפועל התרחשו הורדות מחירים והעלאה של רמת החיים בענפים בודדים בלבד, כמו תקשורת ותעופה. בענפים אלו הצרכן יכול לקבל מידע מלא לגבי המוצרים הנסחרים וגם להחליפם בקלות, ולכן אפשר לקיים בהם (בקירוב) 'תחרות משוכללת', שעומדת ביסוד המודלים הכלכליים. בה בעת רמת הווצאה על צורכי החיים הבסיסיים ביותר – דיור ומזון – לא ירדה.¹⁶ גם אם יצליחו המאמצים – הכושלים עד כה – להפחית את רמת הריכוזיות במשק בענפים כמו ענף המזון, קשה לראות כיצד תחרות כשלעצמה תיטיב את מצבם של הצרכנים בענפים כמו משכנתאות ופנסיה. בענפים אלו, של מימון וביטוח פיננסי ארוכי טווח, הצרכן הבודד סובל מעמדת נחיתות ברורה, הנובעת משילוב של אי-ודאות עמוקה ומידע מוגבל ביחס למוצר הנסחר.

אל השינויים הרמטיים במבנה הכלכלה הישראלית שחוללו צעדי המדיניות שתוארו לעיל, שהביאו להחרפת אי־השוויון שמחוללת פעילות השוק עצמה, נוספו שינויים באופן שבו המדינה מחלקת מחדש את פירות הפעילות הכלכלית. ראשית, מאז שנות השמונים ואילך הצטמצמה הפרוגרסיביות של מערכת המס בישראל באופן דרמטי.¹⁷ במקביל הצטמצמה גביית המיסוי בכלל והצטמקו המשאבים שעומדים לרשותה של הממשלה לשם אספקת שירותים ציבוריים. מהלכים אלה נשענים על ההנחה שצמצום שיעורי המס (בייחוד מסי החברות והשכר) יתרום לעידוד הפעילות הכלכלית במשק, כך שבפועל רמת ההכנסות של הממשלה לא תיפגע. אולם גם הנחה זו הובררה כשגויה, וחוקרי בנק ישראל מצאו לאחרונה כי כל הפחתות המס שנערכו מאז ראשית שנות התשעים הביאו בפועל להפחתת הגבייה, ולא להרחבתה.¹⁸

צמצום הכנסות המדינה ממסים חייב גם את צמצום הוצאותיה, וממילא את הפגיעה ביכולתה של הממשלה לעדכן את רמת השירותים הציבוריים ולמנוע פגיעה בהיקפם ואיכותם. כך, בעוד התוצר המקומי לנפש המשיך לצמוח, ההוצאה הציבורית לנפש נשארה קבועה (גם בניכוי ההוצאה הביטחונית).¹⁹ ההוצאה לנפש לרווחה וביטחון סוציאלי התרחבה בשנים אלו – בין השאר כתוצאה מן השינויים המבניים בשוק העבודה – אך כפי שראינו לא היה בכך כדי לבלום את התרחבות אי־השוויון והעוני. לחצי ההוצאות בתחום זה, לצד אידאולוגיית האשמת העניים בעווניים, הביאו את המדינה לפגוע ביכולתן של הקצבאות השונות לשמור על רמת חיים נאותה של מקבליהן, בין השאר באמצעות הצמדתן למדר המחירים לצרכן במקום לשכר הממוצע במשק.²⁰ תהליך זה נתן את אותותיו גם באשר לשירותים שצורך המעמד הבינוני, והדבר בולט במיוחד בתחום הבריאות: הדריכה במקום של ההוצאה הציבורית לנפש בתחום הבריאות הביאה להגדלת המימון הפרטי בתחום זה, באמצעות ביטוחים פרטיים

ו'משלימים', ולצריכה של שירותי רפואה פרטיים (שר"פ). ועדת גרמן הכירה לאחרונה באיום המבני של תהליך זה לא רק על השוויון באספקת שירותי בריאות אלא גם על איכותה של מערכת הבריאות הציבורית בישראל.²¹ השינויים שחולל אימוץ הניאו-ליברליזם בישראל הם דרמטיים, אך אינם מוחלטים. מערך השירותים החברתיים עודו מקיף, ואל תהליכי המסחור וההפרטה בתחום הבריאות התלוו הרחבה של השירותים ושל מעגל הזכאים לקבלם.²² בשנים האחרונות אנו עדים גם להתחדשות מגמת התאגדות העובדים והגברת הביטחון התעסוקתי של חלק מן העובדים המצויים ברבדים הנמוכים של שוק העבודה, אם כי נראה שקצב פרישתם של עובדים מאוגדים ותיקים עדיין גבוה מקצב הצטרפותם של עובדים מאוגדים חדשים.²³ ההכרה בכוחות השימור של מדינת הרווחה, בכך ש'לא הכל אבוד', היא כברת משקל, אבל לא פחות חשובה היא ההכרה בקיומם של כוחות שמנסים להמשיך ולכרסם גם במה שנותר. מהם הגורמים שהניעו וממשיכים להניע את התנועה של הניאו-ליברליזם בישראל, וכיצד הם חוללו את השינויים שתיארנו זה עתה?

ג. מאמונה ליברלית לניאו-שמרנות

הניאו-ליברליזם לא אומץ בישראל במידת הברוטליות שבה הוא אומץ בבריטניה של תאצ'ר או בצ'ילה של פינשה. אך נקודת המוצא ממנה יצאה מדינת ישראל לדרך הניאו-ליברלית – מעורבות ממשלתית עמוקה בפעילות המשקית בהשוואה גם למדינות רווחה ומדינות מפתחות (developmental states), דוגמת מדינות אמריקה הלטינית אחרי מלחמת העולם השנייה) – הופכת את היקף השינויים שהתחוללו בה למפליגים גם בקנה מידה בינלאומי. כיצד הגענו עד הלום?

נחזור לרגע לנקודת המוצא: העולם שביקש הניאורליברליזם לשנות, מזכיר לנו הארווי, לא היה עולם סוציאליסטי שבו שולט מתכנן מרכזי, אלא עולם של קפיטליזם מרוסן או של ליברליזם מוטמע, שבו פעולת השווקים הייתה שרירה וקיימת אך מוקפת במארג של מגבלות חברתיות וכלכליות. בישראל פעולת השווקים עצמה הייתה מוגבלת מאוד, שכן ידה של המדינה הייתה ניכרת במרבית תחומי הפעילות הכלכלית המקומית; וכפי שמציע מיכאל שלו, היה זה מצב של אי־ליברליזם מוטמע:²⁴ בשוק ההון הייתה המדינה הגורם העיקרי שגייס והקצה הון, באמצעות חיוב קרנות הפנסיה ברכישת אג"ח מדינה (בצד הגיוס) ומנגנוני האשראי המוכוון לעסקים ומתן משכנתאות (בצד ההקצאה); בשוק המוצרים פיקחה המדינה על מחירים, סבסדה מגוון מוצרי צריכה, ונעזרה במגוון אמצעי הגנה מפני ייבוא ותמיכה בענפי ייצוא. לצדה של המדינה עמדה הסתדרות העובדים הכללית; ארגון העובדים הכללי יכול שתיפקד גם כמעסיק של כשליש מן העובדים במשק וכספק של שירותים חברתיים מרכזיים, שבראשם ספינת הדגל – קופת החולים הכללית. החיבור ההדוק בין מפלגות העובדים שהנהיגו את ממשלות ישראל עד שנת 1977 לבין ההסתדרות עמד בבסיס הניהול ה'פוליטי' של ענייניה הכלכליים הישראליים ואפשר את הכפפת הפעילות הכלכלית לצורכי המדינה והגופים שהנהיגו אותה. מנגנונים ניאורפורטיסטים של שיתוף פעולה בין ההסתדרות והתעשיינים הפרטיים, שבמסגרתם נקבעו הסדרי העסקה של העובדים המאורגנים במשק, השלימו את התמונה.

בכל אותה עת היה אי־הליברליזם בישראל מוטמע לא רק בשלל הסדרים כלכליים-פוליטיים אלא גם בשיח. כפי שציין הכלכלן המנוח פרופסור יורם בן-פורת בשנת 1982, בעקבות אכזבת המהפך הכלכלי שהליכוד התיימר להוביל, היו אלו רק הכלכלנים שהציעו אלטרנטיבה ליברלית של ממש:

כשבודקים האם היה מהפך במשטר הכלכלי בארץ, צריך לציין שאין בארץ שום קבוצה פוליטית שאפשר לכנותה 'שמרנית אידיאולוגית'. אין תנועה שחרתה על דגלה התנגדות למדינת הסער, שדרשה ביטול דראסטי של מסים, שניסתה להגביל באופן חוקי את הוצאות הממשלה להכנסותיה ממסים, וכד'. נראה שהחיוניות של פעולה קולקטיבית להקמתה וקיומה של החברה הישראלית ברורה עד כדי כך ששמרנות, כפי שהיא מוכרת בעולם, לא הכתה כאן שורש. בכך אנו מדגישים את האופי המוגבל של המחלוקת האידיאולוגית ואת המשמעות המוגבלת של המאבק על שינוי המשטר הכלכלי.

למעשה, הקבוצה שבעבר השמיעה קול בצורה העקבית ביותר בנושאים שבהם אנו עוסקים היא זו של הכלכלנים המקצועיים. בשנות החמישים והשישים היו הכלכלנים האקדמיים קבוצה ליברלית לוחמת. במישור המיקרו־כלכלי הייתה זו מלחמה להישענות על כוחות השוק, למתן משקל יתר לשיקולי יעילות כלכלית בהחלטות ממשלה; במישור המקרו־כלכלי היה זה מאבק לריסון ביקושים, לשער חליפין ריאלי, ולעצמאות כלכלית. במובנים רבים היה כאן ייחוד כלפי מדינות אחרות בכך שהוצגה עמדה כמעט אחידה ועמדה שהתיימרה להיות נייטרלית מבחינה אידיאולוגית. מסיבות שונות, שלא כאן המקום לפרטן, נראה שהמעורבות של הכלכלנים האקדמיים בוויכוח הציבורי פחתה מאוד בשנים האחרונות. הצורך בוויכוח ציבורי לא פחת, הן במה שנוגע למשטר הכלכלי והן במה שנוגע לדאגה לאינטרסים הכלכליים של הטווח הארוך.²⁵

בניפורת מדייק באפיון תפקידם המיוחד של הכלכלנים בחברה ובפוליטיקה הישראלית, אך ממעיט בערכה של נכונותם לנסות ולהשפיע גם בשנות השבעים והשמונים. כלכלנים מן האקדמיה ושותפיהם במוסדות

המגזר הציבורי, בייחוד בבנק ישראל ובמשרד האוצר, המשיכו להיאבק נגד ההסדרים של אי-ליברליזם מוטמע, תוך שימוש במסרים קליטים וקולעים: בשנות החמישים והשישים הם יצאו נגד 'מאה שערי החליפין', הכינוי שניתן על ידם למערך המורכב של מנגנוני הגנה לייצור מקומי. בשנות השבעים והשמונים תשומת הלב הופנתה למנגנוני הסובסידיה של מוצרים, שהיו נגועים לדידם באי-היגיון כלכלי שבא לידי ביטוי בדוגמה הפופולרית של חקלאים שמעדיפים להאביס את בהמותיהם בלחם מסובסד. הפתרון היה מעבר 'מסובסידיה למצרך לסובסידיה לנצרך', כלומר הסרת הסובסידיות על מוצרי צריכה וכינון מערך גמלאות הבטחת הכנסה (שיותקפו בבוא העת על חלקן בפגיעה בתמריץ לעבוד). וכמובן, נכונותם של הכלכלנים לקחת חלק בשיח הציבורי והפוליטי קיבלה ביטוי מובהק בקידומן של תכניות הייצוב השונות למשבר הכלכלי במחצית הראשונה של שנות השמונים, שהתבססו כולן על ריסון פיסקלי ומוניטרי חריף. אולי יותר מכל דבר אחר, התסכול שהביע בן-פורת בסוף שנת 1982 מלמד על הקושי לרמיין את השינוי שיתחיל להתרחש פחות משלוש שנים לאחר מכן, בעקבות תכנית הייצוב של יולי 1985. כמו במרבית המדינות, את שורשיו של השינוי, או לפחות את שורשיו הגלויים, ניתן לאתר בעשור הקודם: ראשית בהתפרקות הסדרי ברטון וודס ולאחר מכן במשברי הנפט והסטגפלציה של שנות השבעים, שבהם מילאה ישראל, יחד עם שכנותיה, תפקיד מיוחד. מלחמת יום הכיפורים היא כמובן זיכרון טראומטי בישראל, אולם על פי רוב לא בשל השלכותיה הכלכליות, שקשה להפריז בחשיבותן. מלחמה זו הציתה משבר כלכלי עולמי חריף שבעקבותיו סבל המשק הישראלי שפל כלכלי ואינפלציה חסרת תקדים (מרמה של 10-15 אחוזי אינפלציה שנתית בראשית שנות השבעים למאות אחוזים בראשית ואמצע שנות השמונים). שנים אלו זכו לאחר מכן לכינוי 'העשור האבוד'. מגוון מנגנוני הצמדה של שכר ומחירים הקלו את השפעתה של

ההידרדרות האינפלציונית, וייתכן שזו הסיבה שבגללה לא ראה בן פורת סיכוי לשינוי בשלהי שנת 1982. אולם למנגנונים אלו היה גם תפקיד מכריע בהחרפה ההדרגתית אך העקבית של המשבר האינפלציוני ובהרעה במאזן התשלומים, שהיו הבסיס לאימוצה של תכנית הייצוב הכלכלי בשנת 1985. תכנית זו הייתה קו פרשת המים: לא רק משום שהצליחה לבלום את האינפלציה באופן חד ולשפר באחת את מאזן התשלומים, אלא גם משום שהייתה זו הפעם הראשונה שבה כלכלנים הצליחו להביא את הממשלה לנקוט ריסון מוניטרי ופיסקלי, ראשיתה של מדיניות מקרר-כלכלית ליברלית כפי שקיווה לה בן-פורת.

חשיבותה של שנת 1985 טמונה לא רק בתכנית הייצוב גופא אלא גם בשינויים הארגוניים שנלוו לה בניהול המקרר-כלכלי של ישראל, שהיוו בסיס חשוב להמשך הליברליזציה הכלכלית של המשק.²⁶ בשנת 1985 זכה בנק ישראל לראשית עצמאותו בניהול המדיניות המוניטרית, באמצעות 'חוק אי ההדפסה' אשר אסר עליו לממן את חובותיה של ממשלת ישראל באמצעות הלוואות.²⁷ באותה שנה נחקקו 'חוק יסודות התקציב' ו'חוק ההסדרים', אשר העצימו את השפעת האוצר, ואגף התקציבים בתוכו, על ניהול המדיניות התקציבית.²⁸ שינויים אלו בממשל של המדיניות המקרר-כלכלית של ישראל שיחקו תפקיד קריטי במימוש ארוך-טווח של תכנית הייצוב כנגד הלחצים המתחדשים של ההסתדרות, המעסיקים וגורמים פוליטיים שונים להתרת הרסן המוניטרי והפיסקלי. זאת ועוד: שינויים אלו עיגנו את כוחם הפוליטי של משרד האוצר ובנק ישראל ותפקדו כמשענת למאמצייהם להמשיך לקדם את מדיניות הליברליזציה וההפרטה בשנים הבאות.

הקשר הישיר בין מאמצייהם העקרים על פי רוב של הכלכלנים בשנות החמישים והשישים לבין מאמצייהם הפוריים של אנשי האוצר ובנק ישראל בעשורים האחרונים מלמד כי אימוץ הניאו-ליברליזם בישראל מבוסס על

'אמונה ליברלית' עיקשת ועקבית, אמונה שהארווי, בניגוד לקארל פולאני שעליו הוא נשען, נותן לה משקל משני בלבד.²⁹ אצל פולאני, מחולליה של תנועת הליברליזציה בשליש השני של המאה התשע-עשרה באנגליה הם הכלכלנים והביורוקרטים, שאמונתם הכמורדתית בשוק החופשי (liberal creed) ויכולתם לרתום את עוצמת המדינה הביאו לתיקון חוק העניים (The New Poor Law) בשנת 1834 ולביטול חוקי הרגן (Corn Laws) בשנת 1846. גם את אימוץ הניאורליברליזם בישראל לא ניתן להבין מבלי להביא בחשבון את השפעת החיבור של עוצמה ואמונה, שהיווה את הבסיס למדיניות ההפרטה של שלל נכסים ומיקור החוץ של שירותים ציבוריים שהוביל משרד האוצר, ואגף התקציבים בראשו, בין השאר באמצעות שימוש בשלל אמצעי לחץ כמו 'ייבוש תקציבי'. את ההיגיון המעמדי של 'הפרטת כל מה שזו' הסביר אחד מראשי אגף התקציבים בפשטות: "חיסול העבודה המאורגנת בישראל".³⁰

מעורבותם העמוקה של גופים מדינתיים בכינונו של הניאורליברליזם מבירה כי אין זה רק פרויקט כלכלי-מעמדי אלא גם פרויקט מדינתי-ממשלי. להבנתם של כלכלנים, ביסודן של הבעיות הכלכליות החמורות מהן סבל המשק הישראלי בזמן 'העשור האבוד' עמדו לא רק יישום לקוי של מדיניות אלא גם, ולמעשה בראש ובראשונה, מנגנונים לקויים של קבלת החלטות.³¹ המשבר הכלכלי היה ביסודו משבר של משילות. צעדי ההפרטה, הליברליזציה של שוק העבודה והריסון התקציבי נועדו לא רק לשרת מטרות כלכליות גרידא, אלא גם להחליש את השפעתם של אינטרסים מאורגנים, של איגודי עובדים ושל פוליטיקאים על תהליכי קביעת מדיניות.³²

האליטה העסקית, שנהנתה קודם לכן ממנגנונים מפותחים של סכסוד פעילות על ידי המדינה (בייחוד בתחום האשראי), התאימה את עצמה במהירות לקצב השינויים. בראשית התהליך, בשלהי שנות השמונים,

נרשמה התנגדות חריפה מצד המעסיקים לריסון המוניטרי העמוק שבו נקט בנק ישראל, ששיקפה אי־נחת מגישתו המקור־כלכלית השמרנית של הבנק. אולם במהרה החלה האליטה העסקית למלא חלק פעיל בהרחבת כוחה הכלכלי והפוליטי ובביסוסו. המרוויחים הגדולים ממדיניות ההפרטה והליברליזציה פעלו בזירה הציבורית והפוליטית למניעת פגיעה או כרסום בהישגיהם הכלכליים ואף להגדלת רווחיהם. קו ישר מקשר בין התנגדותה של האליטה העסקית למיסוי הבורסה בראשית שנות התשעים, בזמן ממשלת רבין (בתמיכת האוצר),³³ התגברות פעילותם של לוביסטים בכנסת במהלך שני העשורים האחרונים,³⁴ ומאבקייהן העכשוויים של הקבוצות העסקיות שמחזיקות ברישיונות ההפקה של הגז הטבעי למנוע צמצום של הרנטה שממנה הן אמורות ליהנות.

אל השפעתו של הניאו־ליברליזם הטכנוקרטי של אנשי האוצר ובנק ישראל מאז שנת 1985 הצטרף בסוף שנות התשעים וראשית שנות האלפיים הניאו־ליברליזם האידיאולוגי של בנימין נתניהו, ככל הנראה הפוליטיקאי הבכיר הראשון שהחזיק בכנות באידיאולוגיית השוק החופשי בישראל. הביטוי הראשון של שותפות זו היה התרת 'רצועת האלכסון', כלומר ביטול מוחלט של התערבות בשער החליפין של השקל, ביוזמת נגיד בנק ישראל הפרופסור יעקב פרנקל ובגיבוי של נתניהו.³⁵ ביטוי מובהק עוד יותר של שילוב הכוחות בין נתניהו והכוחות הטכנוקרטיים היה אימוץ הרפורמות הכלכליות־חברתיות בשנים 2002–2003, בחסות המשבר הכלכלי שהתחולל בישראל ובעולם בראשית שנות האלפיים. רפורמות אלו כללו הגברה של הליברליזציה הכלכלית בתחום הפנסיה, צמצום חריף של המיסוי ושל ההוצאה הציבורית וקיצוץ חד בתשלומי גמלאות רווחה, ובייחוד בתשלומי קצבאות ילדים, דמי אבטלה והבטחת הכנסה.³⁶ היה זה המהלך המקיף ביותר עד אז נגד רשת ההגנה שהעניקה מדינת הרווחה הישראלית למובטלים, עניים, ילדים וזקנים. מהלך נוסף

למימוש מטרה זו באותה עת היה אימוץ תכנית ויסקונסין באמצעות חוק ההסדרים של שנת 2004.

בנימין נתניהו הוא נציג מובהק של תת־הזרם הניאור־שמרני של הניאור־ליברליזם, המשלב ניציות מדינית כלפי חוץ וליברליות כלכלית כלפי פנים.³⁷ מדובר בחידוש, שכן נהוג היה להניח שהנכונות להקרבה עצמית למען מימוש מטרות לאומיות תלויה בביטחון הכלכלי והחברתי שסיפקה המדינה לאזרחיה, או לפחות לאלו שנחשבו שותפים למימוש הפרויקט הלאומי.³⁸ השייבוב הניאור־שמרני נראה היה בלתי אפשרי לכאורה. אולם כוחה של הניאור־שמרנות, כפי שמסביר הארווי, הוא בהיותה 'פתרון' או מעין משכך כאבים, לתחלואים החברתיים שמחולל הניאור־ליברליזם; כפי שהוא כותב, כאילו תוך התבוננות על ישראל: "הניאור־שמרנים מעלים על נס את המיליטריזציה ורואים בה את התרופה לכאוס של האינטרסים האינדיבידואליים. לכן הם גם נוטים יותר להבליט איומים – אמיתיים או מדומיינים, מבית ומחוץ – על שלמותה ויציבותה של המדינה" (עמ' 114). אין זה מפתיע אפוא שההפגנה הציבורית המשמעותית ביותר של מיאוס מן הניאור־ליברליזם – המחאה החברתית של קיץ 2011 – התרחשה בזמן משמרתו של בנימין נתניהו כראש ממשלה, מונהגת על ידי צעירי המעמד הבינוני, וזאת בזמן שמצב המשק הישראלי משופר לכאורה, בוודאי בהשוואה למצב הכלכלי בעולם באותה העת. אג'נדת 'השמן והרוזה' – שמומשה באמצעות המשך קידומה של הרגרסיביות במיסוי לצד המשך ריסון ההוצאה הציבורית – הביאה להחרפת הפערים המעמדיים. הפעם אפילו אנשי האוצר ובנק ישראל לא תמכו בהמשך מימוש של הניאור־ליברליזם האידיאולוגי של נתניהו. בו בזמן הרטוריקה הניאור־שמרנית והניסיון למקד את הדיון הציבורי ב'איום האיראני' היו אמורים להקנות לניאור־ליברליזם האידיאולוגי לגיטימציה פוליטית וציבורית. אולם גם חששות כבדים שכאלו לא הצליחו להקהות את השפעותיהם הממשיות

של השינויים הכלכליים על חייהם של צעירי המעמד הבינוני ושל הוריהם, ואת הכרתם שגם אם המשק הישראלי פורח, הם אינם נהנים מפירות ההצלחה.

ד. לקראת מיסוד מחודש של ליברליזם מוטמע

מלבד איתור השחקנים שהיו ועודם מחוללים של התהליכים שתוארו לעיל, הבנת תהליך צמיחתו של הניאו-ליברליזם בישראל מחייבת התייחסות לתשתית שעליה הוא צמח: חולשתם של המוסדות המרכזיים של מדינות הרווחה והמדינות המפתחות. הכוונה היא לארגוני העובדים וההסדרים הקולקטיביים של קביעת שכר ותנאי העסקה, של מסגרות הניהול הפוליטי-דמוקרטי של המדינות הכלכלית, וכן של ההסדרים שהרכיבו את מדינת הרווחה. המשברים הכלכליים של שנות השבעים והשמונים העניקו הזדמנות להשפעה של רעיונות וכוחות פוליטיים חדשים, אך השפעה זו התאפשרה גם הודות לפעולתם הלקויה של מוסדות הליברליזם המוטמע. התבוננות במקרה הישראלי מבהירה כי מוסדות אלו סבלו מליקויים שבפועל חתרו תחת יסודותיהם. ליקויים אלו לא ייחדו את ישראל, גם אם הם קיבלו בה צורה בולטת וקיצונית למדי, בשל התנאים הכלכליים והגיאופוליטיים הייחודיים שאפיינו אותה. בניגוד ליזמרתם השוויונית, מוסדות מדינת הרווחה הישראלית כוננו והנציחו הפליה בין קבוצות אוכלוסייה שונות, בהתאם לזיקה של קבוצות אלו לפרויקט הלאומי ולעוצמתן הפוליטית.³⁹ ניהול המדיניות המקרו-כלכלית היה מוטה לטובת הצרכים הפוליטיים של קבוצות אינטרס חזקות ולטובת הצרכים האלקטורליים של מפלגות השלטון.⁴⁰ ארגוני העובדים, נושאי הדגל של תנועת העבודה בישראל, פעלו בניגוד לעקרונות הסולידריות המכוננים

שלהם, הן ביחס לעובדים הפלסטיניים אזרחי ישראל הן ביחס לתושבי השטחים. שיתוף הפעולה שלהם עם המעסיקים הגדולים במשק הביא לכינונו של 'קורפורטיזם מפוצל', שממנו נהנו בעיקר העובדים והמעסיקים בארגונים ובתעשיות הציבוריות.⁴¹

הכרה בליקוייהם של מוסדות ה(אי)ליברליזם המוטמע של ישראל בימי זוהרם (וכאמור של ליקויים דומים במדינות רבות אחרות) חשובה לשם הבנת הרקע לצמיחתו של הניאורליברליזם, אך גם לשם היכולת לכוון לו חלופה טובה יותר. הליקויים של מוסדות אלו, תפקודם בפועל בניגוד לערכים שעליהם הם הושתתו, חתרו תחת הלגיטימציה שלהם כמוסדות שביסודם שוויון וסולידריות חברתית ושביכולתם לספק צדק ויעילות. אחת הטעויות שעושים חלק ממצדדי הסוציאליזם דמוקרטיה בישראל של ימינו הוא צביעת העבר בצבעים ורודים, בגדר נוסטלגיה של עבר מדומיין. אולם לוורוד המוכתם של תנועת העבודה הישראלית בשיא עוצמתה היה תפקיד חשוב בכינונו של הניאורליברליזם: הליקויים שציינו לעיל לא רק חרפו את המשבר הכלכלי של שנות השבעים אלא גם ערערו את יסודות התמיכה הפוליטית והחברתית כמוסדות שהרכיבו את הסוציאליזם דמוקרטיה הישראלית.

ניתן לקרוא את הדברים הללו ככתב אישום, אבל חשוב יותר ללמוד מהם על האתגרים העצומים שכרוכים בכינונם של מוסדות של שיתוף פעולה, ערבות הדדית וסולידריות חברתית. אתגרי הליברליזם המוטמע נובעים מכך שזהו פרויקט המושתת על פעולה שיתופית (collective action), שתמיד תעמוד בפני סכנת ניצולה לרעה.⁴² הלגיטימציה של הניאורליברליזם כפרויקט אוטופי מבוססת על יכולתו להציע, לכאורה, תרופה לחולשותיהם של מוסדות הליברליזם המוטמע. אולם אין זו תרופה אלא פירוק, כיוון שהנחת היסוד של הניאורליברליזם היא שחולשות אלו כה עמוקות ומבניות עד שלא ניתן לצמצם באופן משמעותי את נטייתם

של יחידים וקבוצות לנצל לרעה את מוסדות שיתוף הפעולה. לאמיתו של דבר, 'האוטופיה' הניאו-ליברלית היא תיאוריה פסימית המבוססת על היעדר אמונה בכוחם של יחידים וקבוצות חברתיות לכוונן מוסדות של שיתוף פעולה וסולידריות חברתית. זוהי הסיבה לכך שהכוח נעדר מן התיאוריה האוטופית של הניאו-ליברליזם ובה בעת הוא מרכיב הכרחי בפרקטיקה הניאו-ליברלית. התיאוריה הניאו-ליברלית קוראת לפירוק של מוקדי הכוח, שכן רק כך ניתן יהיה למנוע את ניצולם לרעה של מוסדות הליברליזם המוטמע. זהו ההיגיון המאחד של הניסיונות לחסל את העבודה המאורגנת ולמזער את ההתערבות הממשלתית בפעולת השוק. אולם כפי שמראה הארווי, וכפי שמלמד הניסיון הישראלי, תוצאתם של הניסיונות אלו הייתה אך ורק העברת הכוח הכלכלי-פוליטי לידיים אחרות.

לכן הטענה הרווחת בישראל בימינו בדבר הצורך לפרק את בסיסי הכוח של ה'מחוכרים' באשר הם, ועדים או טייקונים, היא מוטעית. לא משום שמדובר ב'טובים' מול 'רעים', אלא משום שישנו שוני מהותי ביניהם: בהשוואה לאינטרסים של איל-הון יחיד, האינטרסים של ארגון עובדים שמייצג מאות או אלפי עובדים, ומעגלים רחבים יותר של קרובים, תמיד יהיו קרובים יותר לאינטרס הציבורי (גם אם לא קרובים כפי שהיינו רוצים).⁴³ יתרה מכך, גם ארגוני העובדים הצינניים ביותר ייטו יותר לשתף פעולה עם העובדים החלשים ביותר ועם הקבוצות החברתיות החלשות ביותר בהשוואה לאיל הון יחיד. מן השוני המהותי בין הוועדים לטייקונים נגזר שוני מהותי בהשלכות של פירוק בסיסי הכוח של כל אחד מהם. החלשת העבודה המאורגנת בישראל, אשר נערכה בחסות גלגוליה הקודמים של טענה זו ושממנה סבלו בראש ובראשונה העובדים בסקטורים הלא-מוגנים, היא זו שהביאה להגדלת כוחם של ה'מחוכרים' באשר הם, ובייחוד לכינונה של אליטה עסקית שאין בין התנהלותה לבין האידיאל הליברלי דבר וחצי דבר.

אין בכל זה כדי להצדיק ניצול לרעה של כוח, לא של טייקונים ולא של ועדים. השאלה היא כיצד ניתן לצמצם באופן יעיל וצודק את הנטייה לניצול לרעה של הכוח (לצמצום ולא לבטל, משום שלא ניתן לבטל, וגם בכך יש להכיר). הפתרון של פירוק מוקדי הכוח נשמע מבטיח אבל בפועל הפירוק של מוקדי הכוח הישנים סופו בביסוס של מוקדי כוח חדשים. התמודדות יעילה וצודקת עם חולשותיו של הליברליזם המוטמע אסור לה שתתבסס על פירוק בסיסי הכוח של מוסדותיו, לרבות ארגוני העובדים שבתוכם; עליה להתבסס דווקא על הרחבתם: על הרחבת מעגל השותפים לכוח, על הרחבת מעגל הנהנים מהסדרי מדינת הרווחה ועל הרחבת מעגל המיוצגים במנגנונים הדמוקרטיים העומדים ביסודם. במלים אחרות, התמודדות ארוכת טווח ובת־קיימא עם חולשות הליברליזם המוטמע צריכה להישען על שכלול ההסדרים המוסדיים שמעניקים תוקף לליברליזם המוטמע.⁴⁴

הארווי כתב את הספר לפני המשבר הכלכלי הגלובלי האחרון, אשר הבהיר כמה כבר יכול להיות מחירו של אימוץ חסר פשרות של אידיאולוגיית השוק החופשי: לא רק שהתרת מנגנוני הריסון על פעילותם של השווקים הפיננסיים הביאה למשבר כלכלי חמור, אלא שבעקבות המשבר עוצמתם הכלכלית של המגזר הפיננסי והאליטה העסקית רק גברה. בה בעת, המשבר הכלכלי האחרון הבהיר גם שדווקא מדינות שנהגו זהירות רבה יותר באימוץ הניאורליברליזם הצליחו להתמודד באופן אפקטיבי יותר עם המשבר, ובראש ובראשונה להימנע מפגיעה חריפה. גרמניה, 'האיש החולה של אירופה' בשנות השמונים והתשעים, היא הכלכלה שנפגעה פחות והגיבה באופן האפקטיבי ביותר, בין השאר תוך הישענות על מוסדות הליברליזם המוטמע שנתרו בה מבוססים יחסית, ובראשם שיתוף הפעולה ההדוק בין הממשלה, ארגוני המעסיקים וארגוני העובדים. יתרה מכך, היו אלו 'שאריותיו' של הליברליזם המוטמע – הסדרי ההגנה על מובטלים

והלגיטימציה להתערבות ממשלתית מקרו־כלכלית – אשר אפשרו את ריסון השלכותיו של המשבר בעולם ובישראל ומנעו הידרדרות בנוסח 'השפל הגדול' של שנות השלושים.

אם כן, יש מקום לאופטימיות: הן משום שהאופטימיות בדבר יכולתנו לכונן הסדרים של שיתוף פעולה והגנה חברתית מפני סיכונים חברתיים היא הבסיס להחלפת הניאו־ליברליזם בהסדרים יעילים וצודקים יותר, והן משום שלמרות נוכחותו המעיקה הניאו־ליברליזם לא פגע בכל מוסדות שיתוף הפעולה הכלכלי והחברתי שכווננו בעידן הליברליזם המוטמע. הדרך לכינון מחודש של ליברליזם מוטמע מתחילה בהגנה על המוסדות הללו וממשיכה בהרחבתם ההדרגתית והעקבית. ההליכה בדרך זו לא תתאפשר באמצעות פירוק הכוחות המגנים על המוסדות הללו, אלא מחייבת ביסוס של הכוחות הללו והרחבה של מעגל השותפים בהם.

אחרית דבר

- 1 · אני מודה מקרב לב לידידיי אמית אביגור-אשל, דרור ינון, אבנר ענבר, מיכאל שלו ואסף שרון על הערותיהם לגרסה קודמת של הדברים.
- 2 · טווח התוצאות הוא בין 0 (שוויון מוחלט) ו-1 (אי-שוויון מוחלט). ט' קריסטל, 'הכלכלה הפוליטית של ישראל והגידול באי-השוויון בהכנסות, 1970-2010', *סוציולוגיה ישראלית* 2 (2014), 282-311.
- 3 · OECD (2014), Income inequality (indicator), doi: 10.1787/459aa7fi-en
- 4 · מרכז המחקר והמידע של הכנסת, **תיאור וניתוח ממדי העוני והאי-שוויון בישראל ובמדינות המפותחות**, יוני 2012, <http://www.knesset.gov.il/mmm/data/pdf/m03095.pdf>
- 5 · קריסטל, 'הכלכלה הפוליטית של ישראל'.
- 6 · ש' סבירסקי, א' קונראטיאס, **תמונת מצב חברתית 2012**, מרכז אדוה, עמ' 22, http://www.adva.org/uploaded/social-01_1.pdf
- 7 · OECD (2014), Poverty rate (indicator). doi: 10.1787/0fe1315d-en
- 8 · מ' דהן, **האם יש הצדקה לנכות עניים ממדידת העוני?**, נובמבר 2012, http://public-policy.huji.ac.il/upload/segel/MomiDahan/Poverty_Paper.pdf
- 9 · מ' שלו, 'הרקע הכלכלי למחאה החברתית של קיץ 2011', בתוך ד' בן-דוד (עורך), **דו"ח מצב המדינה: חברה, כלכלה ומדיניות 2011** (ירושלים: מרכז טאוב, נובמבר 2012).
- 10 · א' אביגור-אשל, 'תלמד תצליח: ההבטחה הניאוליברלית ומחאת קיץ 2011', *סוציולוגיה ישראלית* (עתיד להתפרסם).
- 11 · ג' פרידנפלד, 'המפקח על הבנקים סוף סוף מוטד מהזינוק באשראי הצרכני', **כלכליסט**, 9 בדצמבר 2014, <http://www.calcalist.co.il/local/articles/0,7340,L-3646957,00.html>
- 12 · ד' ממן, 'שינויים מבניים ב"כלכלה הגדולה" ובקבוצות העסקיות בישראל', **משפט ועסקים** ח (התשס"ח), 123-157.
- 13 · א' פד'פוקס, 'עובדים בעידן של הפרטה', בתוך י' גלינר, א' פד'פוקס וני ציון (עורכים), **מדיניות הפרטה בישראל: אחריות המדינה והגבולות בין הציבורי לפרטי** (ירושלים: הוצאת הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים, בדפוס).
- 14 · ג' גל, 'על מטוטלת ביטוח האבטלה בישראל 1972-2003', **ביטחון סוציאלי** 67 (2004), 109-143.
- 15 · א' פד'פוקס, 'שלושת המימדים החוזיים של תוכניות רווחה לעבודה', בתוך ספר **אליקה ברק-אוסוסקין: לכבודה של השופטת אלישבע (אליקה) ברק-אוסוסקין** (נבו, 2012), 757-802. תכנית ויסקונטיין בוטלה בשנת 2010 אולם מאמצי אגף התקציבים לחדשה לא פסקו.
- 16 · מרכז המחקר והמידע של הכנסת, **נתונים על יוקר המחייה בישראל בהשוואה למדינות המפותחות – עדכון**, נובמבר 2014, <http://www.knesset.gov.il/mmm/data/pdf/m03445.pdf>
- 17 · מ' סטרבצ'נסקי ו' קידר, **התפתחות הפרוגרסיביות של המסים הסטטוטוריים בישראל**, התכנית לכלכלה ולחברה במכון ון ליר, בירושלים 2014, <http://tinyurl.com/pcwzhty>

- 18 · ע' ברנרד וע' פוליצר, **ההשפעה של שינויים בשיעורי המס על גביית המסים בישראל**, בנק ישראל, דצמבר 2014.
- 19 · ד' בן־דוד, **הוצאה הציבורית בישראל**, מרכז טאוב: נייר מדיניות מס' 2011.04, http://taubcenter.org.il/wp-content/files_mf/hpublicspending2011.04.pdf
- 20 · א' דרון, 'עיצוב מדיניות הרווחה בישראל 2005-2000', בתוך א' אבירם, ג' גל ו' קטן (עורכים), **עיצוב מדיניות חברתית בישראל: מגמות וסוגיות** (ירושלים: מרכז טאוב 2007), 33-57.
- 21 · הוועדה המייעצת לחיזוק מערכת הבריאות הציבורית בישראל, **דין וחשבון**, ירושלים 2014, <http://www.health.gov.il/PublicationsFiles/publichealth2014.pdf>
- 22 · ד' פילק, 'השפעת המשפט על מסחורם של שירותי הבריאות בישראל', **מעשי משפט ב** (2009), 167-183.
- 23 · י' הברפלד, י' כהן, ג' מונדלק ו' ספורטא, 'צפיפות ארגונית בישראל 2000-2006: שנים של סטגנציה', **עבודה, חברה ומשפט** 15 (2010), 533-549.
- 24 · מ' שלו, 'האם הליברליזציה והגלובליזציה "נרמלו" את הכלכלה הפוליטית של ישראל?', בתוך א' רם וד' פילק (עורכים), **שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי** (ירושלים: מכון ון ליר בירושלים והוצאת הקיבוץ המאוחד, 2004), 84-115.
- 25 · י' בן־פורת, 'המהפך שלא היה: אידיאולוגיה ומדיניות כלכלית 1977-1981', **הרבעון לכלכלה** 115 (דצמבר 1982), 325-333, 332.
- 26 · R. Mandelkern, 'What Made Economists So Politically Influential? Governance-Related Ideas and Institutional Entrepreneurship in the Economic Liberalization of Israel and Beyond', *New Political Economy* (forthcoming)
- 27 · ד' ממן וז' רוזנהק, **בנק ישראל: כלכלה פוליטית בעידן ניאוליברלי** (ירושלים: מכון ון ליר בירושלים והוצאת הקיבוץ המאוחד, 2009).
- 28 · א' ב'בסט ומ' דהן, **מאזן הכוחות בתהליך התקצוב** (ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2006).
- Polanyi, *The Great Transformation*, Ch. 12 · 29
- 30 · ל' מורב, 'בית הסוהר הפרטי יהיה פרויקט הדגל שלנו', **ארץ אחרת** 33 (מאי 2006), 32.
- Mandelkern, 'What Made Economists So Politically Influential?' · 31
- 32 · ריסון השפעתיה של 'הפוליטיקה' מהווה, כך נראה, נקודת השקה משמעותית בין התהליכים המתוארים כאן לבין תהליכים מקבילים בתחום המשפט, אשר ייתכן שיש בה כדי להסביר מדוע ככלל נמנע בית המשפט העליון מלהרחיב את התערבותו גם לתחום החברתי-כלכלי. ראו י' פלד וג' שפיר, **מיהו ישראלי: הדינמיקה של אזרחות מורכבת** (תל־אביב: אוניברסיטת תל־אביב 2005).
- 33 · י' ליון, 'המדינה, אליטת העסקים וקואליציות: מס הבורסה כמשל', בתוך מ' מאוטנר (עורך), **צדק חלוקתי בישראל** (תל־אביב: רמות, 2000), 223-260.
- 34 · ה' טל, 'השדלנים המסחריים בישראל: צמיחת התופעה, שיטות הפעולה והסדרת הפעילות', **פרלמנט** 66 (2010), אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה.

- 35 · ממן ורוזנהק, **בנק ישראל**.
- 36 · מ' דהן, 'מדיניות כלכלית במשבר: הגיע החורף, והמשק בלבוש אביבי', **משפטים** מ (תשע"א), 600-571.
- G. Ben-Porat 'Netanyahu's Second Coming: A Neoconservative Policy Paradigm?' · 37
Israel Studies 10 (3) (2005), 225-245
- 38 · פלד ושפיר, **מיהו ישראלי**.
- 39 · ז' רוזנהק, 'דינמיקות של הכלה והדרה במדינת הרווחה הישראלית', בתוך ח' הרצוג, ט' כוכבי ושי' צלניקר (עורכים), **דורות, מרחבים, זהויות: מבטים עכשוויים על חברה ותרבות בישראל** (ירושלים: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד, 2007), 317-349.
- 40 · י' בן פורת, 'המשק הישראלי חבלי צמיחה', בתוך י' בן-פורת (עורך), **המשק הישראלי – חבלי צמיחה** (תל-אביב: עם עובד 1989), 9-28.
- 41 · ל' גרינברג, 'עובדים חלשים, עובדים חזקים: זרמים בכלכלה הפוליטית הישראלית 1967-1994', **תיאוריה וביקורת** 9, חורף 1996, 61-80.
- M. Olson, *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups* · 42
(Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1971)
- M. Olson, 'Dictatorship, Democracy, and Development,' *The American Political Science Review* 87 (3) (1993), 567-576
- E. Ostrom, *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action* (Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1990) · 44